

Н. Л. Бондаренко-Зелінська*

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ АПЕЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ

Однією з основних засад здійснення судочинства в Україні є забезпечення винесення судами законних і обґрунтованих рішень по справах, які ними розглядаються (ст. 129 Конституції України). Адже суд як єдиний державний орган, виключною функцією якого є здійснення правосуддя в Україні, виступає гарантом реалізації закріпленого в Основному законі нашої держави конституційного права на судовий захист громадянами своїх прав.

Але на сьогоднішній день в силу об'єктивних та суб'єктивних причин існує певний відсоток справ, за якими при прийнятті рішення допускаються судові помилки. Це призводить не тільки до втрати довіри громадян до суду, але й до підризу авторитету суду як гаранту правосуддя в Україні. За таких умов можливість оскарження рішення суду, яке на думку особи, є неправильним (незаконним та/або необґрунтованим) сприяє не тільки зменшенню кількості таких судових рішень, але й зміцненню законності в державі взагалі.

Тому детальне забезпечення всіх умов для здійснення перевірки законності і обґрунтованості рішень судів I інстанції, врегулювання порядку перегляду судових рішень судом вищестоящої інстанції, набуває на сьогоднішній день виключного значення.

Вперше в цивільному судочинстві України апеляційне провадження як форма оскарження рішень судів I інстанції, які не набрали законної сили до суду вищої (апеляційної) інстанції¹, було відновлено² Законом України "Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України" від 21 червня 2001 року.

В зв'язку з тим, що апеляційне провадження кілька останніх десятиліть майже не досліджувалось, тому більшість наукових праць, присвячених дослідженню апеляції, датовані XIX — початком XX ст. (тобто часом до скасування апеляції).

З сучасних теоретичних досліджень з даного питання в Україні можна виділити ґрунтовні праці П. І. Шевченка, В. В. Кривенка, Л. Є. Гузя, М. Й. Штефана та деяких інших науковців та юристів практиків. Разом з тим, майже всі наукові розробки в цій сфері носять більше прикладний характер:

© Бондаренко-Зелінська Н. Л., 2007

* старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права, молодший науковий співробітник Подільської лабораторії Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України

¹ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т. 1. — С. 131.

² Термін "відновлено" застосовано тут не випадково, адже апеляція не є новелою для українського процесуального права, дане провадження існувало в українському процесі на протязі кількох століть до початку XX ст., коли апеляція була скасована Постановою Народного секретаріату України "Про введення народного суду" від 4 січня 1918 року та Декретом РНК УСРР "Про суд" від 14 листопада 1919 року апеляцію було скасовано. Натомість рішення, що не набрали законної сили, на протязі останніх майже вісімдесяти років, оскаржувались в касаційному порядку.

І тільки в 1996 р. Конституція України закріпила однією з основних засад здійснення судочинства в Україні — забезпечення можливості апеляційного оскарження рішень суду (ст. 129), в зв'язку з чим в 2001 році і було внесено вищевказані зміни до Цивільного процесуального кодексу України. Прийняття 18 березня 2004 року нового ЦПК України стало новим кроком на шляху реформування інституту апеляції в Україні.

основна увага в них звертається на аналіз щодо процедури апеляційного провадження. Проте очевидно, що неможливо запроваджувати правовий інститут, не врахувавши історії його виникнення та досвіду його застосування в цивільному судочинстві України в минулому. Саме тому дослідження історії виникнення та розвитку інституту апеляції в зарубіжних країнах та в нашій державі має вагомий значення для визначення сутності апеляції, її характерних рис та місця в системі структури цивільного процесу України, і, відповідно, розробки ефективної процедури перегляду судових рішень в порядку апеляційного провадження.

Особливої актуальності дане питання набуває в умовах прийняття нового Цивільного процесуального кодексу України, який суттєво змінив порядок апеляційного провадження порівняно з тим, який було закріплено ЦПК 1963 р.

Саме актуальність даної проблематики і відсутність на сьогоднішній день достатньо розробленої науково-теоретичної бази та гостра необхідність у визначенні сутності апеляційного провадження в умовах прийняття нового ЦПК обумовили написання даної статті.

На питання про виникнення інституту апеляції в Цивільному судочинстві на території України досі немає однозначної відповіді.

За часів Київської Русі судових установ як державних органів не існувало, судовий процес носив загальний характер, в більшості своїй суди були народними (суди общин) і здійснювали правосуддя у відповідності із звичаєвим правом. Навіть коли з розвитком державності все більша кількість справ почала підлягати князівській юрисдикції (князь судив або сам, або через посередників та тіунів), суди общин залишалися самостійними. Існувало також обмеження щодо втручання князівської влади в діяльність церковних судів, які виникли із запровадженням у 988 році Християнства на Русі (ст. 4 Уставу князя Володимира про церковні суди).

У цей період судова система передбачала тільки одну інстанцію і про існування інституту оскарження судових рішень, тим більше апеляції, не могло бути і мови³. Такою вона залишалась і в період феодалної роздробленості Русі.

Псковська грамота (кін. XV ст.) не тільки закріплювала стабільність рішень, прийнятих судовими органами, тобто судові рішення (правові грамоти) не могли бути відмінені князем і посадником (*а князю и посаднику грамот новых не посужати*), а й прямо передбачала недопустимість “пересуду” (перегляду рішень)⁴. Тобто, кому б не належало в цей час право відправляти правосуддя, хто б не виконував судові функції — князь з посадником, намісник чи інші уповноважені на це особи, — всі вони користувалися такою повагою, що кожна вирішена ними справа не підлягала оскарженню і будь-яке рішення було кінцевим⁵.

З часів Київської Русі майже не дійшло до нас першоджерел права, до наших часів акти права збереглися у формі редакцій більш пізніх періодів. У зв’язку з тим, що таких редакцій, як правило, кілька, та й трактуються вони по-різному, виникає досить багато суперечок щодо положень, які містилися в першоджерелах.

Так, норми Новгородської грамоти (сер. XV ст.) тлумачаться досить неоднозначно: деякі дослідники стверджують, що дане джерело права не передбачало порядок оскарження судових рішень (крім скарг на повільність

³ Борисова Е. А. Апелляция в гражданском (арбитражном) процессе. — 2-е изд., исправл. и доп. — М.: Городец, 2000. — С. 22.

⁴ Российское законодательство X-XX веков: В десяти томах. — М.: Юрид. лит., 1984. — Т. 1. Законодательство Давней Руси. — С. 348-370.

⁵ Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. — М., 1901. — С. 275-276; Див.: Борисова Е. А. Указ. работа. — М.: Городец, 2000. — С. 22.

судового процесу), на нашу думку, більш переконливою є позиція О. І. Чистякова та тих науковців, які зазначають, що ст. 3 грамоти “а наместникам великого князя и тиунам пересуд свой ведати по старине” передбачає перегляд справ у вищій судовій інстанції, якою був намісник великого князя, крім того пересуду стосуються і ст. ст. 6, 20, 26, 28, 42 Грамоти⁶. Хоча детально порядок даного “пересуду” не закріплено, але сам факт наявності даної статті свідчить, що в цей період вже існував певний інститут оскарження судових рішень.

І хоча “пересуд” в даному випадку ще не являвся способом апеляційного оскарження, але наявність даної норми свідчить про перші спроби законодавчого закріплення ієрархічності судової системи і, відповідно, перегляду рішень нижчестоящих судів вищестоящими.

Крім того, як своєрідний спосіб переносу справи і її розгляду в іншому суді Новгородська грамота вперше згадувала “інститут докладу” — своєрідну форму контролю вищестоящого суду над нижчестоящим. Суть процедури полягала в тому, що в разі, коли суддя суду І інстанції вагався з винесенням рішення по справі у зв’язку з її складністю або неясністю права тощо, він передавав протокол судового засідання (докладний список) на розгляд (доклад) у вищестоящу інстанцію, яка давала вказівку як вирішити справу. Рішення по докладу виносилося на основі фактичного перегляду всіх матеріалів справи⁷.

Але не дивлячись на наявність спільних рис з апеляційним оскарженням, провадження по докладу не є формою оскарження рішення суду, по суті він являв собою одне провадження в двох стадіях: в першій стадії суддя заслуховував сторони, одержував від них докази на обґрунтування їх вимог, а в другій — інший суддя (вищий) визначав спірні обставини і виносив рішення по справі⁸.

На відміну від пересуду, який наступав по скарзі сторін, доклад поступав на розгляд суду вищестоящої інстанції не залежно від їх волі⁹.

Немає однозначної думки, звідки українське право перейняло інститут перегляду судових рішень (ми не говоримо про апеляцію, а про саму ідею можливості оскаржити рішення суду).

Якщо врахувати, що Київська Русь мала тісні зв’язки з Візантією, в якій римське право не припиняло застосовуватись після падіння Римської імперії, зокрема, було видано кілька збірок правових норм (Еклога, Прохирон, Ісагога тощо), які базувались на нормах римського права і пізніше використовувались як джерело права багатьма слов’янськими державами¹⁰, тоді цілком ймовірно, що норми, які регулювали порядок перегляду судових рішень могли бути запозичені в руське право з Візантійського¹¹, але у зв’язку з відсутністю оригіналів першоджерел права даного періоду дане припущення не може бути підтверджено (хоча і не може бути повністю заперечено).

В період Литовсько-Руської держави до кінця XIV ст. (1386 року) на землях, які знаходились під владою Великого князівства Литовського (Східна Волинь, Київщина, Чернігово-Сіверщина, Поділля), суд був подібний до суду Київської Русі, носив загальний характер і мав ті ж елементи, що було зумовлено відсутністю на той час власне литовських правових актів.

⁶ Российское законодательство X-XX веков: В десяти томах. — М.: Юрид. лит., 1984. — Т. 1. Законодательство Давней Руси. — С. 310.

⁷ Там же. — С. 348-370.

⁸ Борисова Е. А. Указ. работа. — С. 22.

⁹ Законодательство периода становления и укрепления Русского централизованного государства. — М.: Юрид. лит., 1985. — 520 с.

¹⁰ Графский В. Г. Всеобщая история права и государства: Учебник для вузов. — М.: Норма-М, 2000. — С. 224-241.

¹¹ Лашенко Р. Лекції по історії українського права. — К.: Україна, 1998. — С. 450.

Значним кроком в розвитку інституту оскарження рішень суду, апеляційного оскарження зокрема, було прийняття Литовських статутів.

Якщо I Статут 1529 р. в основному містив норми Руської правди і українського звичаєвого права, то II Литовський Статут 1566 р. в значній мірі ґрунтувався на нормах польських нормативних актів і нормах німецького права (“Саксонське зерцало”, “Порядок прав міських” тощо), і небезпідставною є думка, що саме з них було запозичено в українське право інститут апеляції, адже німецькому праву вже був відомий інститут оскарження до вищестоящего суду судових рішень, що не вступили в законну силу¹².

В результаті еволюційного розвитку державно-правових інститутів рецепції в місцеве право норм, в першу чергу, німецького права, на початок XV століття в українському судочинстві починає широко застосовуватись процедура оскарження судових рішень, яке здійснювалось у двох формах: скарга на суддів і апеляція¹³.

Спочатку скарга вносились не тільки проти суду (судді), а й проти інших доказів, присяги свідків тощо. Скарга на суддю спершу була єдиним засобом оскарження рішення суду. Вона вносились після видачі остаточного рішення до вищестоящего суду і підтверджувалась наданням т. зв. кочу, тобто закладу, який слугував компенсацією судді, якого звинуватили неправомірно.

З часом скарга на суддів замінюється на апеляцію або, як її ще називали, “отзов”, яка приносилась власне на рішення суду. Апеляцію можна було вносити на рішення усіх нижчих судів, до вищих.

“Переконаний правом” оголошував про намір опротестувати рішення (“заповідав апеляцію”) одразу ж після оголошення рішення суду, а пізніше подавав апеляційну скаргу в письмовій формі, за що сплачувалось мито.

Суд повинен був розглянути таку скаргу й винести рішення, що підтверджувало або відхиляло правомірність цієї скарги¹⁴.

Після укладення в 1569 р. Люблінської Унії внаслідок об’єднання Литви і Польщі було створено Річ Посполиту. Внаслідок цього під владою корони опинилась майже вся Україна. На українські землі було запроваджено польський судоустрій, який характеризувався багатоманітністю судових органів, крім земських, гродських (замкових) і підкоморних судів; в містах, які мали Магдебурзьке право, — міські суди, магістрати і ратуші, цехові суди.

Скарги на рішення й вироки цих судів на території України розглядав суд Великого князя¹⁵. В 1579 р. був створений Луцький трибунал, який діяв як вища апеляційна інстанція для Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського та Чернігівського воеводств (у 1589 році приєднаний до Трибуналу), крім того з 1581 року функціонував Головний трибунал Великого Князівства¹⁶.

На рішення міських судів, що здійснювали судочинство за магдебурзьким правом, апеляція подавалась в Львівський суд (Привілей 1444 року). При подачі апеляції необхідно було сплатити мито (16 злотих). Апеляційним судом

¹² Саксонское зерцало. Памятник права: комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий. — М.: Наука, 1985. — ЗП II 12. — п. 4.

¹³ Див.: Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нарис історії. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1990. — С. 65-66.

¹⁴ Кудін С. Судочинство Литовсько-Руської держави // Закон і бізнес. — 2000. — № 3. — С. 15.

¹⁵ Музиченко П. Г. Історія держави і права України: Навчальний посібник. — К.: Товариство “Знання”, КОО, 1999. — С. 126.

¹⁶ Кудін С. Судова система українських земель XVI — першої половини XVII ст. ст. // Закон і бізнес. — 2000. — № 43. — С. 15.

III інстанції був "Німецький суд Краківського замку", після якого рішення можна було оскаржити до Королівського суду¹⁷.

Цікава судова система виникла в цей час на Запоріжжі, де також була створена дворівнева судова система: найнижчою ланкою були паланкові суди (вони розглядали переважно цивільні справи), курінні суди (розглядали кримінальні справи і були апеляційною інстанцією стосовно паланкового суду). Найбільш важливі кримінальні справи і деякі цивільні розглядали військові судді. Найвищою судовою інстанцією вважався суд кошового отамана, який спочатку виступав як суд першої інстанції у справах військової старшини, а з середини XVII ст. він перетворюється на вищу апеляційну інстанцію.

Отже, аналіз судової системи судочинства часів Литовсько-Руської держави і польського панування дозволяє зробити цілком логічний висновок, що на українських землях в XIV ст. виник і до XVII століття цілком сформувався інститут апеляційного оскарження рішень суду I інстанції.

Паралельно починає існувати апеляційний спосіб оскарження рішень суду в Російській державі, і, відповідно, в українських землях, які з XVI ст. входили до складу Московської держави (Чернігово-Сіверській землі). Виникнення власне апеляційного, по змісту, а не по назві, способу оскарження російські дослідники відносять до часу видання Судебників 1497, 1550 рр.

Судебник 1497 року — перший загально московський кодекс, який чітко визначає порядок оскарження судових рішень. Ним врегульовано порядок подачі скарг на рішення суду і порядок перегляду справ по даних скаргах судами вищестоящої інстанції ("пересуд") і відміни неправильного рішення; кожна з сторін наділялась правом на перегляд справи в вищестоящій інстанції у випадку, коли вона ставить під сумнів *судний список* (протокол судового засідання) і рішення суду, які в сукупності складали "*Правову грамоту*" (рішення суду), тобто передбачалось оскарження не дій судді, а саме рішення суду. Відмежування оскарження саме рішення суду (на перших етапах формування судового процесу скарга, як зазначалось вище, стосувалась особистих якостей суддів) першої інстанції, що було значним кроком на шляху до запровадження апеляційного провадження (ст. ст. 19, 21-24, 64).

Окремо передбачено категорії справ, за якими перегляд не призначався ("*по судам меньше рубля, с списка судного и с холопа и с земли пересуда нет*").

При зверненні до суду сплачувалось мито, розмір якого залежав від рівня інстанції, до якої звертався скаржник (чим вища інстанція — тим більше мито).

Судебник 1550 року не тільки законодавчо закріплює необхідність і порядок перегляду неправильного рішення, але й передбачає відповідальність суддів за винесення неправильного рішення, при чому окремо виділяється винесення *безхитросного*, невірною рішення, тобто такого, яке винесено внаслідок добросовісної помилки чи недосвідченості судді (як підстава звільнення судді від відповідальності).

Особливий інтерес викликають норми, які передбачають відповідальність скаржника, який *бьет челом не по делу*, тобто оскаржує постанову суду, яка не підлягає оскарженню (напр., про відмову в позові вважалось остаточним і оскарженню не підлягало).

Прогресивною була норма ст. 51 Судебника 1550 року, що виключала обмеження щодо перегляду рішень по певних категоріях справ, тим самим розширюючи коло справ, рішення по яких може бути оскаржено. В результаті

¹⁷ Кудін С. Вказ. праця. — С. 15; Кобилецький М. Суд у місті Львові зі Магдебурзьким правом // Право України. — 2001. — № 10. — С. 109.

практики такого перенесення справи з нижчестоящого суду до вищестоящої інстанції поступово встановлювались і закріплювались постійні ієрархічні відносини, що призвели до формування двох інстанцій центрального суду¹⁸.

Разом із тим Судебник вперше в російському законодавстві впроваджує положення про те, що закон не має зворотної сили для рішень суду, тобто не можна було оскаржувати судові рішення у зв'язку із змінами в законодавстві (ст. 97).

Подальший розвиток й удосконалення апеляційного провадження відбувається як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні протягом XVII — XVIII ст. ст.

Під час національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657 рр. польська судова система була скасована, натомість була створена судова система, яка складалась з Генерального суду, полкових (окремою формою полковницького суддівства були одноосібні ярмаркові суди), сотенних та сільських судів. Крім того, судові функції здійснювали козацькі отамани і сільські вийти. Також збереглися міські суди (в містах, які мали Магдебурзьке право, діяли магістратські (лавні) суди, діяльність яких базувалась на німецькому праві, в інших містах діяли ратушні суди, які були підпорядковані старшині).

Слід підкреслити, що хоча судова система була змінена, писані акти права (Литовський статут 1588 року, “Саксон”, “Порядок прав міських” тощо) продовжували діяти. В основному всі суди в своїй діяльності керувалися нормами Статуту 1588 року, і відповідно, широко застосовувалась апеляція (“*протест*”) як спосіб оскарження рішень суду 1-інстанції.

Апеляція також заповідалась, тобто оголошувалось про незгоду з постановою суду та про майбутню апеляцію одразу ж в судовому засіданні після винесення рішення або впродовж 10 днів після відповідного рішення суду. Сама ж апеляція вносились до вищих судових органів у тижневий термін. Підстави для апеляції вважались, зазвичай, порушенням процесуальних норм під час здійснення судочинства, необґрунтованість рішення тощо. У разі подання апеляції виконання рішення припинялось на час розгляду справи у суді вищої інстанції. Апеляційна інстанція розглядала справу і або підтверджувала раніше винесене рішення, або його скасовувала¹⁹.

Апеляційною інстанцією для сільських були сотенні суди, рішення яких можна було оскаржити до полкових судів. Полкові суди також розглядали скарги на рішення ратушних судів.

Генеральний суд спочатку діяв як суд I інстанції у справах особливої важливості, пізніше він почав функціонувати як вища апеляційна інстанція (з початку XVIII ст. до реформи 1760-1763 р. рішення Генерального суду можна було оскаржити до Генеральної військової канцелярії)

В 1760-1763 р. чергову судову реформу провів гетьман К. Розумовський: суть її полягала в реорганізації судових установ на зразок системи передбаченої Литовськими статутами (Універсалом 19 листопада 1763 року було встановлено земські, підкоморні і городські суди)²⁰.

Генеральний суд, як зазначалось вище, став найвищим судовим органом і апеляційною інстанцією, а Генеральна військова канцелярія була позбавлена судових функцій.

¹⁸ Борисова Е. А. Указ. работа. — С. 22.

¹⁹ Кудін С. Судочинство Гетьманщини // Закон і бізнес. — 2000. — № 9. — С. 15.

²⁰ Гамбург Л. Реформування полкових судів України 1763 р. в статутній реформі гетьмана К. Розумовського // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 2. — С. 175-186.

²¹ Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. — Л.: Вища школа, 1974. — С. 48.

Щодо апеляційного провадження, то процедура майже не зазнала змін, було спрощено порядок подачі і розгляду апеляцій за рахунок зменшення судових інстанцій, що прискорило апеляційне провадження і сприяло зменшенню судової тяганини.

На підставі вище викладеного можна зробити висновок, що незважаючи на те, що судова система України з XIV до середини XVIII ст. притерпіла багатьох змін, процедура апеляційного оскарження з моменту свого виникнення розвивалась, майже не зазнаючи істотних змін. Це було обумовлено тим, що основні засади апеляційного провадження було врегульовано нормами литовських статутів (особливо Статутом 1588 року) і Магдебурзького права, які продовжували діяти на території України²¹, і практично залишались основним джерелом права аж до початку XIX ст. Навіть загальновідомий звід “Права, за якими судився малоросійський народ” (1743) майже на шістдесят відсотків складала норми Литовського статуту 1588, крім того в його основу лягли також вищезгадані “Порядок прав міських” і “Саксон”.

У “Правах” були закріплені не тільки поняття апеляції, але й досить детально врегульована процедура апеляційного оскарження (в артикулах 35, 36 глави 8 Прав). Визначено порядок подачі і прийому апеляційної скарги, апеляційний строк (строк на оскарження судового рішення):

– до 17 днів на рішення сотенного суду до полкового;

– до 6 днів на рішення полкового до Генерального суду і до Генеральної військової колегії;

– до 7 днів (за наявності поважних причин і більше) на рішення Генерального суду до Генеральної військової колегії.

Заборона перешкоджати суду I інстанції у поданні обґрунтованої скарги тягла скасування рішення сплати штрафу і відшкодування завданої шкоди стороні (особі), що постраждала. Подання Апеляції зупиняло виконання рішення²².

Паралельно з дією даних актів права, з середини XVI ст. (після об’єднання Лівобережної України з Російською імперією) на територію України поступово поширюється російське право²³. Якщо спочатку цей вплив був незначним і навіть до кінця XVII ст. ще не було російських законодавчих актів, царських грамот та інших актів права, які б торкалися українських джерел цивільного, в т.ч. процесуального, права (майже всі російські акти затверджували вже існуючі українські правові норми, не впроваджуючи нових), то на початку XVIII ст. починається процес імплементації норм російського права²⁴.

22 серпня 1728 року приймаються т. зв. “Решительные пункты”, в яких затверджувались “стародавніє права і вольності” і встановлювався порядок судочинства, згідно з якими суди повинні були вирішувати всі справи “по их малоросійским правам”. Проте у тих випадках, коли норм бракувало або вони були вже застарілі і не відповідали реальним соціально — економічним відносинам, що існували фактично, допускалися звернення до “іных прав християнских”, під якими розумілось, в першу чергу, російське право. Саме з цього часу і починається зростання впливу і ролі російського права в Україні²⁵ (і, відповідно, російського порядку судочинства).

²² Юридична енциклопедія: В 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко та ін. — К.: Укр. Енцикл., 1998. — Т. 1. — С. 129-131.

²³ Путро А. Н. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). — К.: Вища школа, 1988. — С. 69-70.

²⁴ Василенко М. П. Вказ. праця. — С. V; Див: Рубаник В. Рецепція й імплементація російського законодавства про власність в Україні у другій половині XVII-XVIII ст.ст. і кодифікація українського цивільного права // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 10. — С. 80.

²⁵ Василенко М. П. Вказ. праця. — С. XII.

Значним кроком в процесі імплементації російського права на Україні став виданий в 1734 році “Процес краткій”, який, крім основних джерел права малоросійського (Литовського статуту 1588 року, “Порядку” тощо), згадує і “*порядок великоросійській*”, (розуміючи під ним Соборне уложення 1649 року та наступні царські укази і інструкції²⁶).

Остаточне підпорядкування українських земель, які входили до складу Російської імперії, імперському праву відбулося після ліквідації в 1780 році основного оберегу української незалежності і самобутності — Запорозької Січі, після якої на цій території повністю розповсюджується чинність російського права і процесу: з жовтня 1781 року на Україну поширено чинність “Уложення про губернії” 1775 року, а вже в 178 році українська судова система була реформована на зразок російської: було створено повітовий суд для розгляду спорів дворян, городовий магістрат — для міських жителів і нижня розправа — для державних селян; апеляції на їх рішення приносились відповідно до верхнього земського суду, губернського магістрату і верхньої розправи. Крім того як апеляційні інстанції для всіх судів в Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях діяли т.зв. палати з цивільних і кримінальних справ, у Полтавській та Чернігівській — натомість існував Генеральний суддя, а на Правобережжі з кінця XVIII ст. функціонував Головний суд, у складі якого діяли департаменти з цивільних і кримінальних справ, при чому тут ще до 1831 року продовжували діяти підкоморні суди²⁷.

В 1830-х роках XIX ст. відмінності в судовому устрої Лівобережжя і Правобережжя було ліквідовано. Генеральний і Головний суди перетворено на палати цивільного й кримінального судів.

На початок XIX ст. судові установи майже на всій території України в складі російської імперії були такі самі, як і в центральних губерніях Росії²⁸. Зміни в структурі судової системи не могли не позначитись на процесі здійснення судочинства, разом із запровадженням якої на території України поширювався і російський цивільний процес, згідно з яким у випадку винесення рішення з порушенням норм процесуального чи матеріального права або такого рішення, яке на думку особи, що подає скаргу, є неправильним, таке рішення могло бути оскаржено в апеляційному порядку.

Хоча ще з часів Соборного уложення 1649 року апеляційне провадження вже знало розмежування скарг на такі, що подаються на судові рішення, і такі, що подаються на суддю, який його виніс (ст. 9 глави X), але другий вид скарг ще досить довго застосовувався в цивільному судочинстві. В разі подачі такої скарги справа підлягала перегляду але не з голови, а переходила на розгляд до суду касаційної інстанції, а якщо на підставі наявних матеріалів справу неможливо було об'єктивно розглянути, вона розглядалась в апеляційному порядку, тобто на той час існував повний перегляд справи судом другої інстанції²⁹.

В апеляційну скаргу заборонялося включати додаткові прохання про такі обставини, що не були розглянуті судом нижчої інстанції.

Скарга повинна була приноситися тільки на все рішення, апеляція ж на думку одного з членів суду не приймалася.

Указом Петра I від 15 липня 1719 р. було запропоновано, щоб нижчі суди були “під правлінням” вищих, а вищі суди в кожній губернії повинні були

²⁶ Рубаник В. Вказ. праця. — С. 81.

²⁷ Кудін С. Судустрой України кінця XVIII-першої половини XIX ст. // Закон і бізнес. — 1999. — № 50. — С. 15.

²⁸ Кульчицький В. Судові установи в Україні // <http://history.franko.lviv.ua / tom III_c_6/htm>.

²⁹ Российское законодательство X-XX веков: В девяти томах. Т. 3. Акты земских соборов. — М.: Юрид. Лит., 1985. — С. 289.

підкорятися державній Колегії Юстиції. Заборонялося подавати скарги і прохання у вищі суди, минаючи суди нижчої інстанції. При переході у вищу інстанцію треба було направляти в неї як сам у справу, так і виписку з неї, у якій “викладати справу цілком і ясно, із усіма стосовними до нього документами”. Така виписка служила підставою для доповіді в суді вищої інстанції. Сторони могли бути присутніми при розгляді їхньої скарги в апеляційній інстанції і робити свої зауваження по доповіді.

Наслідками справедливої (обґрунтованої) апеляції були штрафи, що накладалися на суддів нижчої інстанції. По Указі 1715 р., якщо скарга виявлялася справедливою, то з боку скаржника ніяких мит не стягувалося, навпаки, мита, причому подвійні, брали із суддів, що спочатку розглядали справу (у першій інстанції), і суму цього мита розподіляли між суддями і канцелярією другої інстанції.

Якщо ж апеляційна скарга виявлялася несправедливою (безпідставною), то мито стягувалося в подвійному розмірі з особи, що подала цю скаргу³⁰. Якщо рішення знову оскаржувалось і скарга знову визнавалася безпідставною, то розмір мита потроювався. Якщо відповідно до Судебника 1550 року з цих грошей половина йшла суддям першої інстанції, а половина — суддям вищих інстанцій, то Соборним уложенням 1649 року вже було передбачено, що мито в основному мало йти в державну казну і за приховування мита було передбачено кримінальну відповідальність. У випадку справедливості другої апеляції усю суму, що складала ціну позову і розмір мита, сплачували суди нижчих інстанцій.

Також існував такий різновид мита як “правый десяток”, тобто мито з сторони, яка виграла справу.

17 вересня 1720 р. в Указі про порядок подачі апеляційної скарги було передбачено оскаржувати рішення нижчих судів безпосередньо до вищих. В апеляційній скарзі необхідно було викладати те, у чому саме полягає неправильність винесеного судом першої інстанції рішення, і вказати, яким указам воно суперечить.

Крім того, для одержання права апеляції незадоволена сторона після заслухання винесеного рішення повинна була оголосити у тому ж суді, де вирішена справа, свою незгоду з цим рішенням і протягом тижня зробити запис на даній справі про намір оскаржити це рішення у вищу інстанцію. Сторона повинна була оголосити, чи всім рішенням або частиною його вона незадоволена (якщо частиною, то якою саме). Після оголошення незгоди з рішенням суд пересилав справу у вищу інстанцію, де вона знаходилася до моменту подачі апеляції. Таким чином, система апеляційного провадження поступово удосконалювалася, зокрема, визначалися вимоги до змісту апеляційної скарги.

Уложення про губернії 1755 р. ввело в дію таке поняття, як застава правої апеляції. Відповідно до цього поняття кожен скаржник повинний був внести в суд, який виніс рішення, визначену грошову суму і дати підписку, що вважає свою справу правою. Якщо в суді другої інстанції рішення нижчого суду змінювалося, то гроші поверталися скаржнику. У противному випадку — вони складали суму штрафу за неправе вчинення позову і віддавалися на зміст шкіл (ст.ст. 131, 174-179, 200-204, 316-321, 482-485)³¹.

Крім того, передбачалось створення єдиної Палати цивільного суду, апеляційної інстанції на рішення верхнього земського суду і губернського

³⁰ Борисова Е. А. Указ. работа. — С. 28.

³¹ Полное собрание Законов Российской Империи. 1830. Т. XX. № 143922.; Див.: Борисова Е. А. Указ. работа. — С. 29

магістрату. А також було встановлено обмеження щодо права на апеляційне оскарження ціною позову: так справи з ціною позову меншою за 1000 карбованців не підлягали апеляційному оскарженню в Палаті³².

Що стосується термінів апеляції, то Указом Катерини II у 1762 р. було ухвалено, що прохач повинний оскаржити в суд другої інстанції протягом річного терміну, а якщо він знаходиться за кордоном, то протягом двох років. Терміни ці надавали право тільки на перегляд справи. Для призупинення виконання рішення нижчого суду необхідно було оскаржити рішення протягом одного місяця, якщо ж прохач знаходився в іншому місті, то термін збільшувався до чотирьох місяців.

Указом 1801 р. було встановлено апеляційне свідоцтво, яке необхідно було подавати разом з апеляційною скаргою, причому апеляційна скарга без апеляційного свідчення не приймалася. В апеляційному свідоцтві вказувалися відомості про те, у якому суді, коли було винесено рішення по справі, коли підготували остаточне рішення, коли подано невдоволення рішенням, проти усього або проти частини рішення й інші відомості. Дані правила були підтвержені більш пізнім Указом 1822 р³³.

Апеляційний суд, що розглядав справу по апеляційній скарзі, повинний був переслідувати дві мети:

а) переконатися в правильній формальності зробленого нижчим судом розгляду справи;

б) упевнитися в справедливому заснованому на законі рішенні цієї справи.

Якщо справа розглядалася судом першої інстанції настільки неправильно, що неможливо було провести його перевірку, то вищий суд виносив постанову про передачу справи в нижчий суд для нового розгляду.

Судова система по Зводу Законів 1857 р. складалася з наступних судів: повітовий суд (суд для дворян і державних селян), міський магістрат (суд для міщан), надвірний суд (суд для дворян і чиновників у столицях) — суди першого ступеня; палати карного і цивільного суду — суди другого ступеня; цивільний і карний департаменти Сенату — суди третього ступеня. При чому апеляційна скарга в апеляційному провадженні проходила всі інстанції.

Апеляція, яка подавалась з нижчого суду в суд наступної інстанції, називалася апеляцією суду другого ступеня. Рішення суду другого ступеня, що виносилося в результаті розгляду апеляції, також можна було оскаржити вже в суд третього ступеня. Але судочинство в судах другого і третього ступеня різнилося. Ця відмінність полягала в тому, що при розгляді справи судом другого ступеня допускалися додаткові докази, що не були предметом розгляду в суді першої інстанції, а в суді третьої інстанції це заборонялося, як заборонялися і додаткові прохання або скарги, що уже надійшли як апеляційні скарги.

Таким чином, у дореформеному процесі Росії і, відповідно, України, на територію якої розповсюджувалося російське право і процес (до 1864 р.), існував довгий ланцюг судових інстанцій.

Судова реформа 1864 р., відбита в чотирьох законодавчих актах, прийнятих 20 листопада 1864 р. (серед яких — Статут цивільного судочинства³⁴), значно змінила судову систему, упорядкувавши її й установивши принцип двох інстанцій, що означало можливість розгляду справи по суті тільки в двох інстанціях.

³² Российское законодательство: В девяти томах. — Т. 5. — С. 174-175

³³ Борисова Е. А. Указ. работа. — С. 30.

³⁴ Кохманский Р. Вопросы гражданского права и процесса, разрешенные нашею апелляционною практикою. — Кишинев: Типография бессарабского губернского правления, 1875. — Т. 1. — С. 549.

Першою інстанцією були місцеві суди: одноосібний мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів (система мирової юстиції запроваджена даною реформою була ліквідована у 1889 році), світові й окружні суди. Другою інстанцією були апеляційні суди. Апеляційною інстанцією для світових судів були Світові З'їзди, для окружних судів — Судові Палати. Рішення судів другої інстанції були остаточними і підлягали негайному виконанню³⁵.

Як надзвичайний порядок оскарження було допущено касаційне оскарження рішень, що вступили в законну силу, у Цивільний касаційний департамент Сенату — єдиний касаційний суд на всю державу, у випадках, коли порушувалися норми матеріального або процесуального права.

Касаційне провадження виступало в іншій, ніж суди першої і другої інстанції, якості, тому що *“Сенат судить не суперечку між сторонами про яке-небудь право цивільному, а питання про щирий зміст закону і правильність застосування його на практиці”*. Але фактично Сенат виконував не тільки касаційну діяльність, але й здійснював апеляційний розгляд справ³⁶.

Апеляційний суд, відповідно до розділу 2 гл. 1 відділ 1 Статуту, діяв за принципом *“повної апеляції”*, тобто здійснював розгляд справи по суті так само, як і суд першої інстанції.

Рішення могло бути оскаржено на протязі чотирьох місяців (а по справах скороченого провадження — одного місяця) з дня проголошення даного рішення. Норми статуту закріплювали обов'язкове надіслання копії відповідачу по апеляційній скарзі (*“оной стороне”*) для надання ним пояснень по скарзі (ст. 758 Статуту).

Детально врегульовувався порядок апеляційного провадження справи в суді апеляційної інстанції.

Сторони могли подавати нові докази, просити про допит нових свідків, посилатися на нові факти і т. д. Але вони не мали права висувати нові вимоги, неперед'явлені в суді першої інстанції (ст. 747 Статуту 1864 року). Це положення служило захистом від несумлінної сторони, що мала би можливість (не будь цієї норми) збуджувати позови в суді другої інстанції, минаючи першу, і тим самим позбавити противну сторону можливості захищати свої права в двох інстанціях.

Апеляційний суд повинний був вирішити справу, не повертаючи його в суд першої інстанції до нового розгляду і рішення (ст. 772 Статуту 1864 року).

Апеляційний суд був зв'язаний межами скарги. *“Вони перевіряють тільки ту частину рішення, що оскаржена, перевіряють тільки ті порушення, які зазначені скаржником, перевіряють рішення тільки у відношенні тих осіб, що оскаржили”*. Така позиція суду пояснювалась тим, що всі учасники справи повинні мати процесуальну волю, і ніхто, у тому числі і суд, не має права втручатися в приватноправові відносини. Крім того, в п. 2. ст. 745 Статуту було закріплено право особи не викладати мотиви оскарження рішення суду, якщо його було несвоєчасно виконано або не було надано скаржнику для ознайомлення (*“не было имъ прочитано”*).

Наслідком судової реформи 1864 р. була корінна зміна всього судового ладу Росії того часу. У результаті проведених перетворень у російській державі склалася чітка інстанційна судова система, що складається із судів першої інстанції, апеляційних судів і Касаційного Суду.

Статут цивільного судочинства 1864 р. також окремо закріпив інститут апеляційного оскарження судових ухвал.

Даний акт права діяв на території України до 1918 року.

³⁵ Кульчицький В. Вказ. праця.

Якщо в дореволюційний період порядок розгляду справ в судах і апеляційного провадження визначався Статутом цивільного судочинства 1864 р., то лютневі події поклали початок новим реформам, як в судовій системі України, так і в цивільному процесі.

У перші післяреволюційні місяці на Україні продовжували діяти суди, запроваджені в Російській імперії судовою реформою 1864 р. Але після підняття питання на “широку національно-територіальну автономію України” перед українським урядом постає питання про формування власне української судової системи.

Вперше ідею формування власної судової системи серед документів Центральної Ради зустрічаємо в Декларації її Генерального Секретаріату від 10 липня 1917 р., якою окреслювалося поле діяльності Секретаріату судових справ (щоправда, тоді, як відомо, він не ввійшов у перелік відомств, “дозволенних” Інструкцією Тимчасового Уряду):

“Завданням секретаріату в судових справах має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, в якім вони мають бути в автономній Україні. Ця робота має розпадатися на підготовку справи українізації та демократизації суду і вироблення відповідних законопроектів, котрі б намітили ті форми суду, які відповідали б автономному ладові на Україні”³⁷.

Після проголошення незалежності України і відокремлення її від Росії постала потреба в організації найвищої судової інстанції для розгляду тих справ, які раніше були віднесені до компетенції Сенату. 28 листопада 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату було заслухано законопроект, а 2 грудня цього ж року затверджено Закон “Про утворення Генерального суду”. Генеральний суд став найвищою апеляційною інстанцією для всіх судів Республіки.³⁸

Важливий крок на шляху формування власної судової системи Центральна Рада зробила 17 (30) грудня 1917 року, коли було прийнято закон про запровадження апеляційних судів. Відповідно до нього було визнано “неправомочність Київської, Харківської й Новочеркаської судових палат з 1 грудня 1917 р. орудувати в справах, що постали на території України”, а їх палати були перетворені на апеляційні суди. Повноваження, “обсяг ділання” та внутрішня організація нових апеляційних судів за деякими деталями майже не відрізнялися від попередніх судових палат, ліквідованих за “відчуженість і неприхильність від українського життя”³⁹.

П. І. Шевченко в своїх дослідженнях зазначає, що новостворені апеляційні суди діяли в основному згідно з правилами, встановленими раніше для судових палат, але з деякими відмінностями, які в основному стосувались порядку обрання і діяльності суддів цих судів, тоді як сама процедура залишалась майже не змінною.

Судова система України також зазнала істотних змін за часів гетьмана П. Скоропадського, реформи якого в сфері судової влади були спрямовані на повернення дореволюційної судової системи, якщо звернутися до законів “Про Державний Сенат” та “Про Судові палати і Апеляційні Суду”. Згідно з цим законом скасовувався закон Центральної Ради “Про Апеляційні суди” від 17 грудня

³⁶ Землянська В. Судова система Центральної Ради України // Закон і бізнес. — № 34. — С. 15.

³⁷ Шевчук П. І. Становлення суду в Українській Народній Республіці // Вісник Верховного суду України. — 1999. — № 5. — С. 38-41.

³⁸ Землянська В. Вказ. праця. — С. 15; Шевчук П. І. Вказ. праця. — С. 39-40.

³⁹ Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917-1920: Навч. посібник. — К., 1997. — С. 62-65, 103-105, 154-155.

1917 р., а по суті відновлювалися колишні судові палати, щоправда, з деякими змінами, які в основному стосувалися їхніх штатів та вимог до кандидатів на відповідні посади. Але за часів Директорії судову систему УНР було відновлено, зокрема відновлення діяльності Генерального суду було затверджено Законом від 2 січня 1919 р.⁴⁰.

У західноукраїнських землях у перші роки після входження їх до складу Австрійської імперії (1772-74) продовжували діяти майже без змін польські суди (гродські, земські, підкоморні, духовні й домініальні). У 1784 р. у Буковині і Галичині було поширено австрійську судову реформу 1782: судом першої інстанції для сільського населення були вотчинні або домініальні суди, для міського населення — магістратські суди, а для шляхти та ін. привілейованих верств — два земські суди (їх називали шляхетськими судами) — у Львові й Станіславі. Судом другої інстанції був Апеляційний суд у Львові. Судовий нагляд над судами всієї Австрії здійснював Верховний суд у Відні (деякий час у ньому існувала окрема Галицька палата). Після революції 1848 р. в Австрійській імперії суд відокремили від адміністрації. На території кожного адміністративного повіту створювалось кілька повітових судів. Другою інстанцією для них були окружні суди, а третьою — вищі крайові суди. У Галичині разом з Буковиною, на відміну від інших австрійських коронних країв, створено два вищі крайові суди — у Львові (для Сх. Галичини і Буковини) і Кракові (для Зах. Галичини).

Найвищою судовою інстанцією для всіх австрійських країв були Верховний суд і касаційний трибунал у Відні.

Після розпаду Австро-Угорщини і створення Західноукраїнської Народної Республіки за основу організації судової системи взято австрійську систему судочинства. Після окупації Сх. Галичини на українські землі поширено польську судову систему. У кін. 1920-х років у Польщі проведено судову реформу, за якою на території Західної України були такі польські С. у: Апеляційний суд у Львові, 10 окружних судів і гродські суди (кілька на території кожного окружного суду). У 1931 р. польський уряд для боротьби з українським національно-визвольним рухом створив негайні суди, які мали риси військових трибуналів. У 1939 р., після входження Західної України до складу УРСР, всі ці суди було ліквідовано і на її територію також було розповсюджено судову систему УРСР⁴¹.

Зі вступом України до складу СРФСР у 1919 р. на її територію розповсюдилась дія Декрету Народних комісарів Росії № 1 “Про суд” від 24 листопада (7 грудня) 1917 р. та Декретом № 2 від 22 лютого (7 березня) 1918 р. і Постановою Народного секретаріату України “Про введення народного суду” від 4 січня 1918 р. та Декретом РНК УСРР “Про суд” від 14 листопада 1919 р. апеляцію було скасовано.

З цього часу апеляція як спосіб оскарження судових рішень, які не набрали законної сили скасовується і натомість впроваджується така форма оскарження, як касація, що, по суті, відрізнялась від апеляції лише деякими процедурними моментами, які не сприяли спрощенню, скороченню тривалості чи вдосконаленню процедури оскарження судових рішень, що не набрали законної сили, а, навпаки, були спрямовані на підсилення державного впливу в приватні відносини громадян. Тобто, причини скасування апеляції носили більше ідеологічний характер.

З розпадом СРСР і утворенням незалежної демократичної держави Конституцією України в 1996 р. було закріплено можливість апеляційного оскарження рішень суду, як однієї з основних засад здійснення правосуддя в

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Кульчицький В. Вказ. праця.

нашій державі, що і стало першим кроком на шляху відновлення даного правового інституту в українському судочинстві (ст. 129).

Але практична реалізація даної норми відбулася значно пізніше — у липні 2001 року, коли відповідні зміни було внесено до Цивільного процесуального кодексу України Законом України від 21 червня 2001 р. З цього часу в Українському цивільному процесі починає знову діяти інститут апеляції. Прийняття ж 18 березня 2004 р. нового ЦПК України стало новим кроком на шляху реформування інституту апеляції в Україні.

Отже, історію виникнення і розвитку інституту апеляції можна умовно поділити на такі етапи:

Перший етап — з моменту виникнення на території України перших правових актів (приблизно XI ст.) до кін. XIII ст. Даний етап характеризується відсутністю апеляції, але початком виникнення способів оскарження судових рішень взагалі.

Другий етап — поч. XIV–XVIII ст. В цей період виникає і починає широко застосовуватись апеляційний спосіб оскарження (починаючи рецепцією в українське право норм німецького і польського права і завершуючи закріпленням апеляційного способу оскарження в Правах, за якими судився Малоросійський народ).

Третій етап — поч. XX ст. Період розповсюдження на територію України норм російського права, зокрема, Статуту цивільного судочинства 1864 року. Сюди ж входять і два роки відносної незалежності права України (1917-1919 рр.)

Четвертий етап — з 1919 р. до 90-х років. В цей період апеляція була скасована і в цивільному процесі України застосовувався касаційний спосіб оскарження судових рішень, що не вступили в законну силу.

П'ятий етап — період відродження інституту апеляції в Україні. Починається з прийняттям Конституції України 1996 р., а в подальшому — Закону України від 21 червня 2001 року “Про внесення змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу України” та нового ЦПК України від 18 березня 2004 року.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 8 від 1 березня 2007 року)*

